

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

1-(26)2024

Bakı – “Elm və təhsil” – 2024

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 15 may 2024-cü il tarixli (protokol №4)
qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slayyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuzə Melvil, doktor, Kembric Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiyero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahor Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zəmfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

**Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 1 (26)
Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2024, 120 s.**

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqi yarımadada yaradılan elmi əsərlər "risalə" adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə "Risalə" adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestrinə" daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№1.2024(26)
Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Apostrofun Azərbaycan dilindəki yeri və ona qarşı olmanın yersizliyi
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.07

ALLAHVERDİYEV Qaley.

Ərəb və yəhudi folklorunun formalaşmasında oxşar milli adət-ənənələrin təsiri
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.018

ƏLİYEV Faiq.

Nəsiminin “ənəlhəq” fəlsəfəsi
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.022

ƏHMƏDLİ Nazir.

Aşıq Ələsgərin dastan qəhrəmanı Dəli Alı arxiv sənədlərində
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.031

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

HACIYEVA Mahirə.

Marqaret Etvud bədii irsi: utopiya və distopiya
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.049

QƏHRƏMANOVA Ulduz.

Tənqidi güllüşə əsaslanan janrlar
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.056

MƏMMƏDLİ Samirə.

Müasir Azərbaycan nəsrində bədii-estetik yaddaşın dəyişən dinamikası
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.065

SƏFƏROVA Günel.

Salam Qədirzadənin “Qış gecəsi” romanı
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.074

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

SƏMƏDOVA Nailə.

Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan şəxsi arxivlər
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.087

ƏSƏDOVA Xədicə.

Tikmə və toxuma sənəti Azərbaycan arxivlərində
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.097

MUSAYEVA Elazə.

“Pirəbədil” xalçaları xarici tədqiqatçıların gözü ilə
doi.org/10.30546/2702-0034.2024.1.26.0105

UOT 82.09

Ulduz QƏHRƏMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulduzkahraman1@gmail.com
Orcid ID: 0009-0003-4418-9319

TƏNQİDİ GÜLÜŞƏ ƏSASLANAN JANRLAR

Açar sözlər: tənqidi gülüş, janr, satira, pamflet, parodiya, həcv, epiqram, nadirə
Keywords: critical laughter, genre, satire, pamphlet, parody, satire, epigram, rare
Ключевые слова: критический смех, жанр, сатира, брошюра, пародия, сатира, эпиграмма, редкость

Giriş. Tənqidi gülüş cəmiyyətlə fasiləsiz mübarizə aparan bədii gülüşdür. Tənqidi gülüş yazıcının qəzəb, nifrətlə dolu olan acı gülüşüdür. Cəmiyyətin müxtəlif dairələrinin sənətkar tərəfindən tənqidi ilə bağlı yaranan gülüş tənqidi gülüş, yəni satiradır. Tənqidi gülüş iylənmiş, çürümüş, müalicəsi mümkün olmayan sosial eyibləri baltalayıb atmaq yolunu seçməklə ictimai qüsurlarla, mədəni geriliyin fəsadları ilə, mənəvi şikəstliklə mübarizə aparır. Satirik ədib insanın ictimai qüsurlarını, eybəcər tərəfini qabartmaqla cəmiyyətdəki ictimai problemə işıq salmış olur. Tənqidi gülüş cəmiyyəti mənəvi-əxlaqi kamilləşməyə aparan bir yoldur. Tənqidi gülüş cəmiyyəti təmizləməyə xidmət edir.

Tənqidi gülüş gerilik və nöqsanlar əleyhinə çevrilmiş silahdır, cəmiyyətin demokratikləşməsinə və tərəqqisinə kömək edən güclü vasitədir, həmçinin müəllifin dünyagörüşünün təzahür forması, həyatı dərk etmə üsul və vasitələrindən biridir. Tənqidi gülüş yazıçı tərəfindən əks etdirilən həyatdakı eybəcərliyin ifşasıdır. Tənqidi əsərlərdə həyat həqiqətləri tənqidi gülüş fonunda təqdim olunur. Tənqid satirik gülüşün nüvəsini təşkil edir. Ədəbiyyatşünaslıqda ifşaedici tənqidi gülüşə satira deyilir. Tənqidi gülüş sosial bələlərdən, hər cür mənəvi-əxlaqi naqislikdən yaxa qurtarmaq vasitəsi, qüdrətli mübarizə üsuludur.

Ədəbiyyatşünaslar tənqidi gülüşü janr etibarilə şərti olaraq aşağıdakı növlərə bölmüşlər: həcv, epiqram, parodiya, pamflet, nadirə.

Tənqidi gülüşün qədim növü olub Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılan satirik şeir növlərindən biri də həcvlərdir. Satira, adətən, obyektiv olsa da, bəzən subyektiv xarakterdə də olur. Tənqidi gülüşün subyektiv xarakter daşması həcvlə bağlıdır. Həcv divan ədəbiyyatında bir şəxsi hədəf götürmək, neqativ bir hadisəni izləmək məqsədilə yazılan əsərlərdir. Bu cür mətnlərdə gülünc söz və ifadələrdən istifadə olunur. Həcv edilən adamın mənfi cəhətləri, xarakteri açılır.

Həcvdə ayrı-ayrı şəxslər kəskin, ifşaedici tənqiddə məruz qalır. Həcv üçün forma yox, satirik məzmun daha xarakterikdir. Həcvdə həm şəxsi motivlər, həm də ictimai-siyasi məzmun üstünlük təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında həcv yazanlardan Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Abdulla bəy Camioğlunun və b. adlarını çəkmək olar. Həcv yazanların içərisində xüsusi insanların tapşırığı ilə ayrı-ayrı şəxsləri həcv edən peşəkar həcv yazan şairlər də var idi.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında yaşayıb-yaratmış satirik şairlərin əksəriyyəti həcvlərdən ictimai satiraya keçmişdir. Həcv Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın, tənqidi gülüşün ilk rüşeymidir. Satirik poeziyanın kökündə bir sıra poetik şeir şəkilləri durur ki, bunlardan geniş işlənmiş forması təmsil və həcv yaradıcılığıdır.

Azərbaycan satirik poeziyasının təşəkkülündə təmsil yaradıcılığı həcvlə yanaşı inkişaf etmişdir. Sənətkarlar sanki təmsildə rəmzlərlə deyə bilmədiklərini daha kəskin şəkildə həcv janrında ifadə etmişlər. Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında satirik gülüşün tarixi həcv şəklində meydana çıxmışdır. Komik və satirik əsərlər orta əsrlərdən başlayaraq həcv formasında inkişaf etmişdir.

Həcvin subyektiv xarakter daşması həcv yazanların içərisindən bəzən xüsusi insanların tapşırığı ilə ayrı-ayrı şəxsləri həcv edən peşəkar həcv yazan şairlərin olmasından irəli gəlir. Yəni bu zaman həcv sifariş xarakteri daşıyır. Həcv, ümumən, ayrı-ayrı şəxsləri kəskin, ifşaedici tənqiddə məruz qoyan satirik bir şeir növüdür. Həcv üçün forma yox, satirik məzmun daha xarakterikdir. Həcvdə həm şəxsi motivlər, həm də ictimai-siyasi məzmun üstünlük təşkil edir. Həcvi ancaq bir adama qarşı şəxsi nifrət motivləri ilə izah etmək olmaz. Həcv əsasən bir adama qarşı şəxsi nifrət motivləri ilə izah edilir.

Həcvin tarixi qədimdir. Həcv yaradıcılığı şərin, nifrətin, yalanın varlığına, həm də kəskin inkarına xidmət edir. Qaba ifadələr, söyüş və təhqirlərlə dolu olan, sırf şəxsi maraqları ifadə edən həcvlər satiranın ibtidai növüdür. Həcvdə paxıllıq, bədxahlıq, nadanlıq, cəhalət, rüşvətxorluq, rəzalət, haramlıq, ədalətsizlik kimi naqis əməllər pislənilirsə, bu, ictimai nöqsanların izlənilməsi deməkdir. “Həcvlikdən ictimai satiraya keçid dövrü türk satirasının ikinci mərhələsidir” [2, s.45]. Elə bu hökmü Azərbaycan ədəbiyyatına da aid etmək olar. Hətta XIX əsr məclislər dövründə də məclis şairləri arasında nəzirçiliklə yanaşı, həcv də geniş yayılmışdı.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk satiranın təməli XIX əsrin I rübündə, yəni 1830-1840-cı illərdə Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Məhəmməd-cəfər Miskin tərəfindən qoyulmuşdur. XIX əsrin I yarısında (1830-1840) kəndlərdə yaşayan bəylərin zülmünü görən və şəxsən özləri bu zülmə məruz qalan el şair və aşıqları (Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir və b.) öz satirik şeirlərində çar hakimləri və çarizmin qanun və qaydaları əleyhinə, kəndli hüququnu tapdalayan köhnəliyi mühafizə edən zülmkar bəylərə, hakimlərə (Xandəmirov, knyaz Konstantin Tarxan-Mouravov, Qarabağda Əmiraslan bəy, Cəfərqulu xan, Hüseyn bəy, Mehdi bəy Kəbirli, Xasay xan və b.), ruhanilərə qarşı yazdıqları həcvlərlə mübarizə aparırdılar. Bu adlısanlı zadəganların yaramaz hərəkətləri mənzum məktublar və həcvlərlə ifşa edilirdi. Həmçinin çar hökumətinin komendantlıq dövrünün ictimai eyibləri, şəhər yoxsullarının feodalizm şəraitindəki acınacaqlı həyatı və mübarizəsi, əməkçi qüvvələrin istismarçı təbəqələrə qarşı qəzəbi, təhkimçi quruluşunun eyibləri bu həcvlərdə atəşə tutulurdu. Əgər Q.Zakir satiralarında şəxsi inciklik, narazılıq həcvlərdə hiss edilirdisə, M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani satiralarında milli ağrı, vətəndaşlıq kədəri diqqəti cəlb edir.

Göründüyü kimi, satirik poeziyanın kökündə bir sıra poetik şeir şəkilləri durur ki, bunlardan geniş işlənmiş forması təmsil və həcv yaradıcılığıdır. Azərbaycan satirik poeziyasının təşəkkülündə təmsil yaradıcılığı həcvlə yanaşı inkişaf etmişdir. Tənqidi gülüşü özündə əks etdirən şeirlərdə paxıllıq, bədxahlıq, nadanlıq, cəhalət, rüşvətxorluq, rəzalət, haramlıq, ədalətsizlik kimi naqis əməllər tək-tək şəxslərin timsalında pislənilirdisə, bu, satirik şeirin subyektiv tərəfini əhatə edirdi. Bu zaman satirik şeir

həcvlərdə özünü təqdim edirdi. Əgər satirik şeirlər ictimai nöqsanların təmizlənməsinə xidmət edirdisə, bu zaman satirik şeirin obyektiv tərəfi meydana çıxırdı.

Avropa ədəbiyyatında geniş yayılmış, məzmunca Şərq ədəbiyyatına məxsus həcvə yaxın, satirik ruhlu janrlardan biri də epigram janrıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında buna həcv, yaxud taziyanə adı ilə təsadüf edilir. Lakin epigram həcvə nisbətən həcmcə çox kiçik, yığcam, lakonik, əsasən 4 və ya 6 misradan ibarət şeir parçasıdır. Bəzən epigram bir beytdən və ya bir bənddən də ibarət ola bilər. Epigramın tarixi çox qədimdir. Bu janra indi də yunan ədəbiyyatında rast gəlirik. Fəqət qədim zamanlarda epigram bir abidənin, heykəlin, yaxud binanın üzərində yazılan qısa mənzum, ya mənsur yazıya deyilirdi. Epigram həm yumorda, həm də satirada istifadə olunur. Epigram yunanca “yazı”, “qol çəkirm”, “imza edirəm” deməkdir.

Roma ədəbiyyatında həcv xarakteri daşıyan əsərlərə epigram deyilir. Roma şairi Katul öz epigramları ilə məşhurdur. Bu gün epigram qısa şəkildə yazılmış müəyyən bir şəxsə, yaxud idarəyə qarşı çevrilmiş istehzal bir qısa mənzuməyə deyilir. Epigram həm müəyyən bir şəxsə, həm də cəmiyyətin müəyyən nöqsanlarının tənqidi üçün işlədilir. Epigram qısaşəclili, zarafat, yaxud istehza xarakteri daşıyan kiçik mənzumdur.

Tənqidi gülüşü özündə əks etdirən ən populyar janrlardan biri də pamfletdir. Pamflet janrı həm nəsr, həm də nəzm formasında yazıla bilər. Əsasən publisistik üslubda yazılan pamflet ictimai-siyasi quruluşun, eləcə də onu təmsil edən ayrı-ayrı şəxslərin əleyhinə yazılmış kəskin, istehza və kinayə ilə dolu satirik əsərdir. Sosial-siyasi məzmunlu, həcmcə o qədər də böyük olmayan pamflet bir janr kimi Renessans (İntibah) dövründə formalaşmışdır. Dünya ədəbiyyatında Conatan Sviftin, Daniel Defonun, Radişşevin, Belinskinin, Gertsenin, Qorkinin və başqalarının pamfletləri ictimai məzmunu, satirik ruhu ilə seçilir.

Bu janr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün o qədər də xarakterik janr deyildir. Satirik əsər olan pamflet insanların sosial davranışındakı hər hansı bir mənfi cəhəti, onların mənəvi qüsurlarını tənqid etməyə, həmin eybəcərliklərə gülməyə yönələn janrdır. Öz tarixi etibarilə felyetondan da daha qədimdir. Həcm etibarilə pamflet janrı nisbətən kiçikdir. Pamflet yunan dilindən tərcümədə “yandırırım, alovlandırıram” anlamında işlədilir. Pamflet gülüş, sarkazm, istehza əsasında yaranır. Pamflet həmçinin obrazın öz dili ilə özünü ifşa etməsinə, yandırmasına deyilir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik mətbuatında pamflet janrının nümunələrinə Cəlil Məmmədquluzadənin, Ömər Faiq Nemanzadənin, Üzeyir Hacıbəyovun və b. yaradıcılığında rast gəlirik. Əflatun Məmmədov “Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri)” adlı monoqrafiyasında pamfletin Azərbaycan bədii nəsrində məhz 1905-ci ildən formalaşdığını göstərir. Məsələn: “Stolipinin xəyalı” (1907, 3 may, “İrşad” qəzeti) əsərində müəllif Ü.Hacıbəyov yaratdığı obrazın dili ilə özünü tənqid edir. Üzeyir bəy Hacıbəyov kinayədən bəhrələnməklə Stolipinin iç üzünü açıb göstərir.

Azərbaycan poeziyasında bu janra müraciət edən sənətkarlardan biri də M.Ə.Sabirdir. Sabirin “Sonya, ey dilbəri-pakizə əda!” satirası pamflet janrına nümunədir. Bu satira S.Ə.Şirvaninin tərkibbəndlərinin birinə yazılan bənzətmədir.

Ədəbiyyatşünaslara görə, Seyid Əzimin “Ey qəmin bu dili-məhzuna fəda” misrası ilə başlayan şeirindən M.Ə.Sabir 10 bəndlik “Sonya, ey dilbəri-pakizə əda!” adlı satirasını təzmin etmişdir. Seyid Əzimin 7 bənddən ibarət həmin şeirinə Sabir 3

bənd də artırmışdır. Şairin özündə və A.Səhhətin nəşrində bu şeirin başlığı bənzətmədir. Buna baxmayaraq, Ə.İ.Cəfərzadə bu şeirin müəllifdəki adını ləğv edib, özündən “Gözəlīm” deyərək buna başlıq qoymuş və başlığın altında Seyid Əzimin bu əsərindən birinci bəndi gətirərək “mətləli girizgahından təzmin” sözlərini əlavə etmişdir. “Hophopnamə”nin sonrakı tərtibçiləri isə Sabirin bu əsərini tamam başlıqsız vermişlər. Hər bəndin özü də 8 misradan ibarətdir. Sabir bu şeir formasının vəznini, qafiyə sistemini almış, ancaq satirik məzmununda bir əsər yaratmışdır.

Əgər Seyid Əzim aşıqın sevgilisinə xitablarını, hicran, fəraq həsrətlərini və ümumiyyətlə, lirik hisslərini ciddi bir planda təsvir edərsə, M.Ə.Sabir həmin şeirə uyğun bir ahənglə Naqdı bəy adlı əxlaqsız bir müsəlmanın öz aşnasına xitablarını tənqidi bir dildə ifadə edir. Sabirin qüdrətli satirik qələmi o zaman müsəlman ruhani, tacir və yalançı ziyalılar arasındakı əxlaqsızlığın xarakterik bir mənzərəsini çəkmişdir.

Naqdı bəy o zaman ticarət şəhərlərində özlərini “oxumuş” qələmə verən əxlaqsız kişilərin xarakterik nümayəndəsidir. Bəs bənzətmə nədədir? Hər iki şairin qəhrəmanı aşıqdır, biri ürəkdən sevdiyi qızın məhəbbəti ilə yanır, digəri isə əxlaq və məişət pozğunluğuna tutulan şəhvət düşkünüdür. Biri müsbət, digəri mənfidir. “Gözəlīm, şimdiki nədir fərmanın” sualı ikisinə də yaraşır, birinin ifadəsində kədər, digərində gülüş doğurur. Bundan başqa, hər iki şeirin vəzn və formasında da bir bənzəyiş vardır.

S.Ə.Şirvaninin həmin tərkibbəndinin aşağıdakı bəndini Sabir öz əsərinin əvvəlində sanki epigrafi kimi vermişdir:

**Ey qəmin bu dili-məhzunə səfa,
Kəbeyi-kuyinə eşq əhli fəda,
Hər qədər eyləyəsən cövrü-cəfa,
Mən sənə eyləməzəm qeyri-vəfa,
Hər nə hökm eylədin, ey mahliqa,
Cümləsi oldu muradınca rəva!
Gözəlīm, şimdiki nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!.. [13, s.92]**

Burada Seyid Əzim aşıqın saf və səmimi eşqindən doğan duyğularını lirik bir üslubda qələmə almışdır. Həmin lirik qəhrəmanın əsl aşıq obrazı şeir boyunca tamamlanır. M.Ə.Sabirin satirasında isə öz əhli-əyalını atıb başqa birisinin dalınca düşən şəhvət düşkünü, əxlaqsız bir müsəlman kişinin tənqidi obrazı yaradılmışdır.

M.Ə.Sabirin şeiri isə Seyid Əzim şeirinə nəzirə kimi göstərilə bilər. Lakin bütün bu müxtəlif tipli birlik və bənzəyişlərə baxmayaraq, Sabirin şeiri ideya istiqaməti ilə Seyid Əzimin şeirindən köklü surətdə fərqlənir. Seyidin bu başdan-ayağa lirik “Ey qəmin bu dili-məhzuna fəda” əsərinin əksinə olaraq, “Hophopnamə” müəllifinin “Sonya, ey dilbəri-pakizə əda!” adlı satirası ilk beytindən öz Sabirə satirik qamçısını göstərməkdədir. Sabirin bu şeiri dövrünün Azərbaycan “ziyalı”larının müəyyən təbəqəsinə qarşı çevrilmiş bir dəhşətli pamfletdir. Öz doğma ailəsini həqarətlə atmağa hazır olan bu tiplər özgə xalqdan olan qadının ayağına düşərək rəzalətlə yalvarırlar. Sabir bəzən Seyid Əzimə məxsus ifadə və tərkiblərdən faydalanır, bəzən də formanı ondan alıb öz üslubuna salır, satiralaşdırır.

Əgər Seyid Əzimin əsərindəki aşıq sevgilisinə məhəbbətini, sədaqətini, onun vüsali ilə səadətə çatacağını çox səmimi bir şəkildə bildirirsə, Sabir satirasında

tamamilə əksinədir. Belə ki, M.Ə.Sabirin təsvir etdiyi aşiq məhəbbətdə saxtakardır. Burada o öz çirkin məqsədinə çatmaq üçün “hörmətini, sərvətini, əhlini, külfətini, qövmünü, millətini, cümlə heysiyyətini, müxtəsər qeyrətini atan” simasız bir şəxs kimi ifşa olunur. Sabirin satirasından fərqli olaraq, bir gözəl yolunda canını fəda etməyə hazır olan aşiqin faciəsi S.Ə.Şirvaninin “Ey qəmin bu dili-məhzuna fəda” şeirində kədərli motivlərlə təsvir olunmuşdur. Sabirin bu bənzətmə-satirasında isə əxlaq düşkünü olan mənfi tipin vəziyyəti bir o qədər komik və gülməlidir. Doğrudur, tip yalnız güllünc vəziyyətdə qalmır, xalqını, vətəninə, ailəsini, irzü-namusunu ötəri bir hissini söndürülməsi üçün satmağa hazırdır, eyni zamanda tragik vəziyyətdədir. Maraqlı burasıdır ki, düşdüüyü vəziyyətin tragik olduğunu satirik qəhrəmanın özü dərk etmir, məhz buna görə də o, güllüncdür. Satirada bu haqda oxuyuruq:

**Söylədin, hörmətini at, atdım,
Malını, sərvətini at, atdım,
Əhlini, külfətini at, atdım,
Qövmünü, millətini at, atdım,
Cümlə heysiyyətini at, atdım,
Müxtəsər, qeyrətini at, atdım.
Gözəl, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!.. [13, s.92]**

Anyalara, Sonyalara vurulan, əslində onların əlində oyuncağa çevrilən bu şəhvət düşkünləri üçün millət də, heysiyyət də, qeyrət də, ailə də yoxdur. Ona görə başlarına açılan bütün bu alçaldıcı oyunlardan belə nəticə çıxarıb ayıla bilmirlər. Hələ bu keyfiyyətlərini böyük bir fədakarlıq hesab edirlər.

Prof. Mir Cəlal Paşayev həmin satirik tipin xarakteristikası haqqında yazmışdır: “Sabirin qüdrətli satirik qələmi o zaman müsəlman ruhani, tacir və yalançı ziyalıları arasındakı əxlaqsızlığın xarakter bir mənzərəsini çəkmişdir. Naqdı bəy yalnız bir fərd kimi yox, o zaman ticarət şəhərlərində həşərat kimi qaynaşan, özlərini “oxumuş” qələmə verən əxlaqsız kişilərin xarakter nümayəndəsi kimi verilir. Onun mühakimələri məhz belədir. Vəhşi şəhvət əsirinin bundan artıq etirafları ola bilməz” [13, s.93].

Professor Ə.Cəfər isə Sabirin bu Naqdı bəyini XX əsrin əvvəllərində özlərinin meşşan əxlaqları ilə cəmiyyətin içində dəhşətli yaraya çevrilən şəhvət düşkünlərinin əxlaqsızlıqlarını, heysiyyətsizliklərini axıradək ifşa edən bir satira, pamflet hesab edərək yazır: “Təfsilata varmadan, qısaca deməliyik ki, Sabirin bu şeiri dövrünün Azərbaycan “ziyalı”larının müəyyən təbəqəsinə qarşı çevrilmiş bir dəhşətli pamfletdir. Öz doğma ailəsini həqarətlə atmağa hazır olan bu tiplər özgə xalqdan olan qadının ayağına düşərək rəzalətlə yalvarır... Böyük Sabirin bu şeirinin bəzi bəndlərində o dövrün bir qisim Azərbaycan yuxarı sinif gənclərinin faciəsi oxunmaqdadır” [13, s.93].

Hər hansı bir yazıcının zəif, məzmunuz, bədii dəyəri olmayan əsərini lağa, məsxərəyə qoymaq məqsədilə yazılmış satirik əsərlərdən biri də parodiyadır. Parodiyada tənqid hədəfi seçilən əsərin forması saxlanılır, məzmun isə onun əleyhinə yönəlir. Lakin parodiyada təhqirlərə yol vermək olmaz. Parodiya incə yumoru ilə seçilməlidir və təhzil kimi satira ədəbiyyatının növlərindən biridir. Təhzil və parodiya bir-birinə çox bənzəyir. “Təhzil” – lüğətdə zarafata salmaq deməkdir, şeirşünaslıqda isə təhzil ciddi bir əsəri, ən çox mənzum əsəri satirik şəkllə salmaq, onun eyni poetik forma çərçivəsində ideya istiqamətini dəyişməkdir.

Parodiyanın təhzildən fərqi ondadır ki, təhzildə şair başqa bir şairin ciddi əsərinin formasından istifadə edərək mənfi hadisələri və yaramaz tipləri tənqid edirsə, parodiya başlıca olaraq digər ədəbi əsərlərin gülünc və eyibli cəhətlərini rişxəndlə yamsılayan ədəbi əsərdir. Parodiya yunanca “tərsinə nəğmə” deməkdir. Parodiyada bəzən tanınmış bədii əsərlər də istifadə oluna bilər. Bu tipli parodiyalarda məqsəd hər hansı bir sənətkarın özünün, yaxud yazdığı əsərlərin nüfuzuna xələl gətirmək yox, cəmiyyətin qüsurlarını açıb göstərməkdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında dahi Füzulinin təsiri ilə lirika inkişaf etdiyi kimi, epiqonçuluq da baş alıb gedirdi. Azərbaycan ədəbiyyatında həmin bu epiqon ədəbiyyatına qarşı mübarizə aparan M.Ə.Sabir məşhur parodiyasında o dövrə qədər köhnə şeir ənənələrinin əsiri olan müəlliflərin ancaq güldən, bülbüldən, şərabdən, gözəlin qaş-gözünün və s. vəsfindən kənara çıxma bilməyənləri tənqid atəşinə tutmuşdur. Belə ki, bu mövzu kasadlığının ədəbiyyatın ictimai həyatdan ayrı düşməsinin, onu həm də təqlidçiliyə, söz oyununa yuvarlatmasının şahidi olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, ədəbiyyatımızı hər cəhətdən sanki buxovlamış olan mövzu qıtlığına, ictimai cəhətdən məzmun kasadlığına, həm də poetik baxımdan zəifliyinə görə hələ “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində də epiqonçuluğa, həcvguluğa, söz oyununa və s. qarşı ciddi, ardıcıl mübarizə aparılırdı. M.Ə.Sabir də o tipli şairlərin mövzu, ideya və bədii-estetik cəhətdən son dərəcə məhdud və kasıb yaradıcılıqlarının mənasız və əhəmiyyətsiz olduğunu lağa qoymuşdur. M.Ə.Sabir klassik poeziyadakı epitetlərin get-gedə gülünc şəkllə düşdüyünü diqqətə çatdıraraq yazırdı:

**Ey alnın ay, üzün günəş, ey qaşların kəman!
Ceyran gözün, qarışqa xətin, kakilin ilan!
Alma çənən, çənəndə zənəxdan dərin quyu,
Kipriklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan!
Boynun sürəhi, boy-buxunun bir uca çinar,
Əndamın ağ gümüş, yanağın qırmızı ənar!
Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab,
Qah, qah!.. Qəribə gülməlisən xaniman xərab!.. [13, s.23]**

Göründüyü kimi, Sabir klassik poeziyada mövzu qıtlığı üzündən söz oyununa fikir verilməsinin acı nəticələrini kəskin satira atəşinə tutmuşdur. O, əsrlərdən bəri gözəlin tərifinə həsr edilmiş şeirlərdə əvvəllər xoş təsir buraxan epitetlərin getdikcə yersiz təriflərdən bayağılaşdığına qəhqəhə çəkmişdir. Bu qəhqəhələr epiqonçuluğa, poeziyada təqlidçiliyə və s. birdəfəlik və sarsıdıcı balta vurdu.

Satiranın olduqca az işlənən komponentlərindən biri də nadirə janrıdır. O, kiçik həcmli yumoristik əsərdir, amma yumoristik novella da deyildir. Nadirə də nəsrə yazılır. Lətifələrin üslub və məzmun xüsusiyyətlərinə yaxın bir tərzdə qələmə alınır. Azərbaycan ədəbiyyatında S.Ə.Şirvani bu janrda bir neçə əsər yazmışdır. Nadirə ərəb folklorundan və Orta əsr Şərq ədəbi abidələrindən istifadə yolu ilə yaradılırdı. Bu nadirələrin bir qismi sonralar Molla Nəsrəddin lətifələri sırasına keçmişdir. Lakin ayrı-ayrı dövrlərdə “Molla Nəsrəddin” lətifələri toplanıb nəşr olunarkən unudulduğundan nadirələr lətifələrdən seçilib ayrılmamış nəşr olunmuşdur.

XIX əsr satirik yazıçıların əsərlərində nadirəyə rast gəlmək mümkündür, amma XX əsr satirik yazıçıların əsərlərində nadirəyə rast gəlinmir. Nadirələrdə əsas qəhrəman Cüha deyilən bir şəxsdir. Bu Cüha gah ağıllı, tədbirli, cəsəətli, igid bir

adam, gah da divanə, sadələvh bir şəxsdir. Cühanın dili və üslubu xalq danışığı tərzində, aydın, sadə, yumorlu və təbii olur. Nadirədə istək, arzu, yalvarışlar əksinə baş verir. Belə ki, Cüha çörək istəyirsə, Cühadan çörək istəyirlər, susayıb su istəyirsə, ondan su istəyirlər... və s. Nəticə etibarilə Cüha qeyzlənir, Allaha asi olur.

Nəticə. Satirada ifşa hədəflərinə qarşı tənqid atəşləri eyhamlı, üstüörtülü şəkildə olur və özünüifşadan, istehza, kinayə, atmaca kimi vasitələrdən istifadə edilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, nəyin pis, nəyin yaxşı olduğu gündəmə gəldikcə cahilliyə, naqisliyə etiraz motivləri müxtəlif formalarda bədii əsərlərdə özünü göstərməyə başlayır.

Təmsil, parodiya, felyeton, pamflet, nadirələrin süjet xətinə tənqidi gülüşün olması əsas şərtidir. Buna görə də təmsillərə, parodiyalara, felyetonlara, pamflet, nadirələrə ancaq satirik janr demək mümkündür. Ancaq satira əslində bədii yaradıcılıq üsuludur. Satirik əsərlərdə ictimai mündəricə daha əsasdır. Əslində satirik məzmunə görə əsərləri satirik janrlar üzrə tam müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Təbii ki, bu janr üzrə olan bölgü də şərti xarakter daşıyır. Elə ədəbi növlər vardır ki, bunlar satira və yumorsuz təsəvvürə gəlmir. Məsələn: komediya, həcv, epigram və s. satirasız, yumorsuz mövcud ola bilməz. Satira janr baxımından müxtəlifdir: hekayə, qoşma, gəraylı və s. formalarındadır. Satira ən çox düşmənlərə, köhnə cəmiyyət qalıqlarına qarşı işlədilən ən kəskin silahdır.

Satira ictimai-publisistik üslub daxilində özünü müxtəlif ədəbi növlərdə göstərə bilər. Müasir Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində satira və satirik poeziya məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olan alim İsa Həbibbəyli “Satira ədəbi növ kimi” adlı məqaləsində satiranı ayrıca ədəbi növ kimi dəyərləndirməyə çalışmışdır. Fikirlərini əsaslandırmaqdan ötrü satirik mahiyyət daşıyan həcv, bəhri-təvil, felyeton, təmsil və s. lirik-epik janrları xüsusi bir növ – satira kimi səciyyələndirmişdir.

İ.Eventova əsaslanaraq tənqidi şeirləri janr rəngarəngliyi baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Lirik növdə: həcv, lirik felyeton, ifşaedici şeir.
- Epik növ: təmsil, pamflet, yumoristik hekayə, lətifə, satirik povest, satirik roman.
- Dramatik növ: fars, vodevil, satirik komediya və s. [5, s.17].

Əslində satiranı ədəbi növ hesab etmək düzgün deyil. Çünki satira müxtəlif janrlarda yazılan, ictimai həyatın mənfiliklərini qəzəblə ittiham edən, yaxud kəskin surətdə lağa, məsxərəyə qoyan priyomdur. Bu ədəbi janrlar da tənqidi gülüşün komponentlərindən biridir.

Əlaqə

E-mail: ulduzkahraman1@gmail.com

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Abi Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
2. Abiyev A. Türk ədəbiyyatında satira, Bakı: Elm, 1991
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, 6 cildlik, IV cild, Bakı, 2011
4. Ağazadə Yədulla Bəbir oğlu. Azərbaycan ədəbiyyatında satirik poeziyanın təşəkkülü və inkişafı, f.e.dok. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2013
5. Babayev Baba Maqşud oğlu, Azərbaycan realist nəsrində satiranın təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və problemləri (1850-1920), filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2012
6. Cəlal Mir, Xəlilov Pənah. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı: Çarşıoğlu, 2005
7. Əlimirzəyev Xalid. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları, Bakı, 2008
8. Əliyev Məmməd. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları, Bakı, 2000
9. Əliyev Rafiq. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Bakı, 2001
10. Hacıyev Abbas. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı, 1999
11. Xəndan Cəfər. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı, 1958
12. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 2019
13. Qəhrəmanova Ulduz. M.Ə.Sabir və klassik irs, f.ü.f.d.dissertasiyası, Bakı, 2015
14. Qəzənfər Kazımov. Bədii ədəbiyyatda komizmun üsulları, Bakı: Maarif, 1987
15. Mirəhmədov Əziz. Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti, Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası, 1998
16. Rəfil Mikayıl. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı, 1958
17. Şəmsizadə Nizaməddin. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı, 2012
18. Hacıyev Tofiq. Satira dili, Bakı, ADU nəşri, 1975
19. Hüseynov F.E. Satirik gülüşün qüdrəti, Bakı: Yazıçı, 1982
20. Məmmədov K. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira, Bakı: Elm, 1975
21. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü, Bakı: Yazıçı, 1989

Məqaləyə istinad: Ulduz Qəhrəmanova. Tənqidi gülüşə əsaslanan janrlar. Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. Nömrə 1 (26), 2024. səh.56-64.
DOI: 10.30546/2702-0034.2024.1.26.056

Ulduz KAHRAMANOVA

GENRES BASED ON CRITICAL LAUGHTER

S u m m a r y

Critical laughter is artistic laughter that constantly struggles with society. Critical laughter is the bitter laughter of the writer, full of anger and hatred. The laughter caused by the criticism of various circles of society by the artist is critical laughter, i.e. satire. Critical laughter is a weapon against backwardness and shortcomings, a powerful tool that contributes to the democratization and progress of society, as well as a form of manifestation of the author's worldview, one of the ways and means of understanding life. Critical laughter is an exposure of the ugliness in life reflected by the writer. In critical works, the truths of life are presented against the background of critical laughter. Criticism is the core of satirical laughter.

Literary critics have conventionally divided critical laughter into the following types based on genre: Satire, epigram, parody, pamphlet, rare. In fact, it is not correct

to consider satire as a literary type. Because satire is written in various genres, which angrily accuses the negativity of social life, or sharply ridicules it. These literary genres are also one of the components of critical laughter.

Улдуз КАХРАМАНОВА

ЖАНРЫ, ОСНОВАННЫЕ НА САРДОНИЧЕСКОМ СМЕХЕ

Резюме

Сардонический смех – это художественный смех, который постоянно борется с обществом. Сардонический смех – горький смех писателя, полный злобы и ненависти. Смех, вызванный критикой мастера, отражающий различные круги общества, есть сардонический смех, т. е. сатира. Сардонический смех – оружие против отсталости и недостатков, мощный инструмент, способствующий демократизации и прогрессу общества, а также форма проявления авторского мировоззрения, один из способов и средств познания жизни. Сардонический смех – это разоблачение уродства жизни, отраженное писателем. В литературно-критических произведениях правда жизни представлена на фоне сатирического смеха. Критика – ядро сатирического смеха.

Литературоведы условно делят сардонический смех на следующие виды по жанру: сатира, эпиграмма, пародия, памфлет. На самом деле считать сатиру литературным типом неверно. Потому что сатиру можно написать в разных сферах, поскольку она отражает негативные явления в общественной жизни или высмеивает их. Это также является одним из составляющих сардонического смеха.

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**